

SYNONYMICKÉ VZŤAHY MEDZI PRVKAMI GRAMATICKEJ ŠTRUKTÚRY VETY

Ján Kačala

Univerzita Komenského v Bratislave

Abstract: Defying the basic concepts and terms related to language and syntactic synonymy in particular the author presents the systematics of synonymous relations among components of a grammatical structure, i. e. among the parts of a sentence, and distinguishes the synonymy of the parts of a sentence from the synonymy of various forms performing as the parts of a sentence.

Keywords: synonymous relations in language, syntactic synonymy, parts of a sentence, grammatical sentence structure, semantic sentence structure, syntagm

Abstrakt: Autor na pozadí výkladu elementárnych pojmov a termínov z oblasti jazykovej a osobitne syntaktickej synonymie podáva systematiku synonymných vzťahov medzi prvkami gramatickej štruktúry vety, t. j. medzi vetnými členmi, a odlišuje pritom synonymiu vetných členov od synonymie rozličných foriem slúžiacich na realizáciu vetného člena.

Kľúčové slová: synonymické vzťahy v jazyku, syntaktická synonymia, vetný člen, gramatická štruktúra vety, sémantická štruktúra vety, syntagma

ÚVOD

Téma synonymických vzťahov medzi prvkami gramatickej štruktúry vety, t. j. medzi vetnými členmi, nie je v našej literatúre rozpracovaná ani sústavnejšie spracovaná. Tento stav si vysvetľujeme tým, že ani teórii vetných členov, hoci slúži ako základné a zatiaľ aj ako neodmysliteľné východisko v jazykovom vyučovaní na všetkých relevantných stupňoch škôl, nevenuje sa taká pozornosť, akú by si najmä s ohľadom na uvedenú metodickú dimenziu zaslúžila. V našej stati si kladieme za cieľ osvetliť základné pojmy a termíny z tejto oblasti a podať systematiku synonymických vzťahov medzi prvkami gramatickej štruktúry vety. Naša stat' je rozdelená na tieto časti: I. Výklad základných pojmov a termínov, II. Systematika synonymných prvkov v gramatickej štruktúre vety, III. Synonymia rozličných foriem na realizáciu istého vetného člena a IV. Zhrnutie a závery.

1. VÝKLAD ZÁKLADNÝCH POJMOV A TERMÍNOV

Za základné pojmy a termíny používané pri spracovaní témy pokladáme: gramatická štruktúra vety; sémantická štruktúra vety; vetný člen alebo prvok gramatickej štruktúry vety; syntagma; synonymické vzťahy v jazyku; syntaktická synonymia.

Gramatickou štruktúrou vety rozumieme konfiguráciu gramatických prvkov vety a ich vzájomných syntaktických vzťahov vybudovanú na aktualizácii ako vetotvornom vzťahu, ktorá prepája výstavbu danej minimálnej vetnej štruktúry s odrážanou mimojazykovou skutočnosťou. Východiskom gramatickej štruktúry vety ako celostnej syntaktickej štruktúry je gramatické jadro vety, ktoré v slovenskom jazyku môže byť dvojaké: 1. môže byť utvorené ako rozčlenené, analytické, v ktorom sú spojené dva základné vetné členy, t. j. podmet a prísudok, alebo 2. ako nerozčlenené, syntetické, ktoré tvorí jeden základný vetný člen – vetný základ. Gramatická štruktúra vety ako istá celosť, ale aj svojimi jednotlivými prvkami je bytostne zviazaná so sémantickou štruktúrou vety a jej prvkami. Sémantická štruktúra vety je konfigurácia sémantických prvkov vety a ich vzájomných sémanticko-syntaktických vzťahov vychádzajúca takisto z vetotvorného vzťahu, keďže ten má komplexnú sémanticko-gramatickú povahu. Základňou sémantickej štruktúry vety sú najvšeobecnejšie sémantické komponenty tvoriace náplň slova ako integrálnej súčasti vety. Sémantickú štruktúru vety utvárajú kategoriálne a subkategoriálne komponenty v sémantike slova. Slovo ako komplexná jazyková jednotka teda svojimi kategoriálnymi a subkategoriálnymi komponentmi v sémantickej štruktúre podmieňuje sémantickú štruktúru vety, svojimi nekategoriálnymi komponentmi podmieňuje obsahovú štruktúru vety a svojimi gramatickými vlastnosťami sa spoluzúčastňuje na utváraní gramatickej štruktúry vety.

Vetný člen je súčasťou gramatickej štruktúry vety, je to jeden prvok tejto štruktúry, obsadzujúci istú syntaktickú pozíciu vo vete, vo vzťahu k inému, najmä syntakticky nadradenému prvku. Vetný člen ako najmenšia syntaktická jednotka jazyka sa vymedzuje aj zo syntagmatického hľadiska ako jedna zo súčastí najmenšieho syntagmatického spojenia, syntagmy, ktorá sa vyčleňuje v štruktúre vety na základe syntagmatického aj sémantického vzťahu medzi súčasťami spojenia. Syntagma je spojením vetných členov, ktoré k sebe patria obsahovo a vecne, gramaticky aj sémanticky.

Vetný člen možno chápať dvojakou: jednak ako gramatický náprotivok zodpovedajúceho prvku sémantickej štruktúry vety a jednak ako komplexný sémanticko-gramatický prvok ucelenej vetnej štruktúry, ktorý má svoju syntaktickú, sémantickú, ako aj lexikálno-morfologickú stránku. Syntaktickou stránkou sa rozumie jeho pozícia v gramatickej štruktúre vety, sémantickou stránkou sa rozumie jeho pozícia v sémantickej štruktúre vety a napokon lexikálno-morfologickou stránkou vetného člena sa rozumie spôsob jeho vyjadrenia, t. j. vlastná výrazová stránka vetného člena. V tejto stati sa pridrižujeme prvého konceptu; vetný člen ako komplexný syntakticko-sémanticko-morfologický útvar vo vete sme predstavili v našej staršej práci – v monografii o doplnku – pozri Kačala, 1971, s. 54 n.

Synonymické vzťahy prestupujú celý významový systém jazyka. Tak ako jazykový význam vo všeobecnosti, aj synonymické vzťahy chápeme ako rýdzo jazykové entity, ktoré nepresahujú rámec jazyka a nemeríme ich nijakými pravdivostnými, logickými, kvantitatívnymi alebo inými nejazykovými veličinami. Tak sme naše chápanie synonymie predstavili v štúdiu *Sémantické*

vzťahy v syntaxi s podtitulom *Synonymia syntaktických konštrukcií* z roku 2000 a tejto koncepcie sa pridrižujeme aj v tejto práci. Syntaktická synonymia sa týka výlučne syntaktických jednotiek jazyka, a tak napríklad lexikálna synonymia, aj keď sa prejavuje na úrovni vety, povedzme v dvojici viet *Na oblohe sme pozorovali pohybujúce sa oblaky.* a *Na nebi sme obzerali hýbuce sa mračná.*, zostáva „iba“ lexikálnou synonymiou: nepresahuje totiž synonymické vzťahy medzi zodpovedajúcimi lexikálnymi jednotkami ako súčasťami daných vetných celkov (napríklad *obloha* a *nebo*, *pozorovať* a *obzerať*...) a nemá dosah na stavbu vety ako celku alebo jej organických súčastí, akými sú syntagmy. Ináč povedané: na syntaktickej stavbe obidvoch viet nezisťujeme nijaké znaky, podľa ktorých by sme vety mohli hodnotiť ako navzájom synonymné.

Syntaktická synonymia v našom ponímaní je teda viazaná nie na lexikálne jednotky, lež na vlastné syntaktické jednotky a ako sémantický vzťah medzi zodpovedajúcimi alebo korešpondujúcimi jednotkami sa prejavuje na štyroch úrovniach: 1. na úrovni formálnej realizácie členov syntagmy, 2. na úrovni vetných členov, 3. na úrovni syntagmiem a napokon 4. na úrovni celostných syntaktických útvarov, t. j. viet. Príkladom na synonymiu na úrovni formálnej realizácie člena syntagmy sú povedzme rozdielne realizácie väzby prídavného mena *podobný*: *otcovi*, *s otcom*, *na otca*. Všetky tieto tri spôsoby vyjadrenia adjektívnej väzby sú synonymné a všetky vystupujú ako objekt prídavného mena *podobný*, lebo sú výrazom väzby daného adjektíva. Synonymiu na úrovni vetných členov máme v príkladoch typu *prejsť cestu* a *prejsť cez cestu*: obidva výrazy v spojení so slovesom *prejsť* vyjadrujú rovnaký význam, ale ako vetné členy sú rozdielne: akuzatívna forma má úlohu predmetu nadradeného slovesa, kým predložková forma *cez* + akuzatív mena má úlohu príslovkového určenia miesta. Synonymia na úrovni syntagmiem sa uplatňuje v súvzťažných prípadoch typu *zapríčiniť skazu* a *byť príčinou skazy*, *dať príklad odvahy* a *byť príkladom v odvahe*, v ktorých sú obidva členy syntagmy v synonymickom vzťahu. Napokon synonymiu na úrovni vety môžeme ilustrovať súvzťažnými príkladmi typu *List doručil poštár.* a *List bol doručený poštárom.* – *Študent orientuje svoj záujem na matematiku.* a *Záujem študenta sa orientuje na matematiku.* – *Deti prejavujú pozornosť predovšetkým voči rodičom.* a *Pozornosť detí sa prejavuje predovšetkým voči rodičom.* – *Konečne prišiel rad aj na nášho predsedu.* a *Konečne prišiel na rad aj náš predseda.* Ako vidno, v súvzťažných vetách sú v synonymických vzťahoch rozhodujúce časti vety – podmet a prísudok, kým iné časti (napríklad príslovkové určenia alebo prívlastky) môžu byť aj syntakticky totožné, t. j. zachovávajú si svoju základnú pozíciu vo vzťahu k nadradenému členu v obidvoch vetách.

Základný a neobíditeľný postulát pri posudzovaní syntaktickej synonymie, ako aj synonymie vo všeobecnosti je, aby sme synonymiu videli ako významovo-výrazový fenomén, to značí, že nemôžeme pri nej klásť dôraz na rovnaký alebo blízky význam rozoberaných jazykových jednotiek bez toho, žeby sme tento význam neuvádzali do súvzťažnosti s rozdielnou jazykovou formou, keďže práve ona prináša diferencovanosť, rozdielnosť v realizácii toho istého alebo blízkeho významu. Všetky uvedené príklady potvrdzujú splnenie tohto

elementárneho postulátu. Pravdaže, na úrovni vety treba fenomény významu a výrazu hodnotiť zároveň ako relatívne, lebo pri vete máme do činenia s viacerými navzájom zviazanými úrovňami: 1. úroveň obsahovej štruktúry, 2. úroveň sémantickej štruktúry a 3. úroveň gramatickej štruktúry vety. Preto napríklad v platnosti výrazovej stránky vo vzťahu k obsahovej štruktúre vety vystupuje sémantická štruktúra vety, lebo práve ona je vo vzťahu k rovnakej obsahovej stránke nositeľom výrazovej diferencie. No v relácii ku gramatickej štruktúre vety sémantická štruktúra vystupuje už ako významová, prípadne obsahová stránka. Podrobnejší rozbor tejto problematiky podávame v citovanej štúdií o sémantických vzťahoch v syntaxi.

2. SYSTEMATIKA PRVKOV GRAMATICKEJ ŠTRUKTÚRY VETY, KTORÉ SÚ VO VZÁJOMNÝCH SYNONYMICKÝCH VZŤAHOCH

V tejto časti našej práce preberieme jednotlivé prípady vzájomnej synonymie rozdielnych vetných členov, ktoré zastávajú rozličnú pozíciu v gramatickej štruktúre vety. Za synonymický označujeme taký vzťah medzi rozdielnymi vetnými členmi, keď lexikálny význam súvzťažných výrazov v pozícii rozličných vetných členov je rovnaký alebo blízky, pričom tento stav sa opiera aj o výskyt rovnakých lexikálnych jednotiek. Pravdaže, tieto súvzťažné lexikálne jednotky záväzne vystupujú v rozdielnych gramatických tvaroch, zodpovedajúcich ich rozdielnej vetnočlenskej pozícii a úlohe, ktorú majú v gramatickej štruktúre danej vety. Okrem rovnakých lexikálnych jednotiek v takom vzťahu môžu byť príbuzné lexikálne jednotky majúce rovnaký základ, ale patriace do rozličných slovných druhov. Za také pokladáme povedzme dvojice *príčina* (v danom prípade v spojení *byť príčinou*) a *zapríčiniť*, *môcť* a *možno*, *treba* a *potrebovať* a podobne. Kritérium významovej a výrazovej blízkosti spĺňajú aj dvojice zložené z plnovýznamového slova a zo spojenia, v ktorom príbuzné slovo vystupuje v spojení s formálnym (kategoriálnym) menom alebo slovesom, napríklad *inžinier* a *inžiniersky titul* (v príkladoch *Vrátil sa ako inžinier.* a *Vrátil sa s inžinierskym titulom.*) a podobne. Za významovo aj výrazovo blízke pokladáme aj súvzťažné dvojice sloves nezvratné sloveso a zodpovedajúce zvrtné sloveso utvorené reflexívnou deriváciou.

Východiskový poznatok je taký, že do vzájomných synonymických vzťahov vstupujú všetky vetné členy, no nie všetky vystupujú vo vzájomnej kombinácii. Nenašli sme dvojicu, v rámci ktorej ako synonymné vetné členy vystupujú základné vetné členy dvojčlennej vety, t. j. podmet a prísudok. Dá sa to pochopiť na základe ich špecifickej úlohy pri utváraní gramatického a sémantického jadra vety a vzájomného spojenia v aktualizácii. Pri tomto vetotvornom vzťahu sa totiž istej substancii prisudzuje istý (dynamický) príznak a tieto fenomény sú stabilizované v syntakticky spojených vetných členoch – podmete a prísudku –, a preto uvedené fenomény, t. j. substanciu a (dynamický) príznak, nemožno zamieňať, rovnako ako nemožno zamieňať syntaktické pozície, v ktorých vystupujú zodpovedajúce vetné členy. Nenašli sme ani dvojicu viet, v ktorej by ako synonymné vetné členy vystupovali podmet a doplnok. Aj toto zistenie sa dá pochopiť na základe toho, že

doplnok (subjektový aj objektový) má v našej koncepcii prísudkovú povahu, a preto sa v takých reláciách vo vete správa ako (druhý, prípadne druhotný) prísudok.

No podmet vystupuje v synonymickom vzťahu s mnohými ďalšími vetnými členmi: predmetom, príslovkovým určením a prívlastkom. Prísudok je najčastejšie v synonymickom vzťahu s vetným základom. Doplnok často vystupuje v synonymickom vzťahu s paralelným príslovkovým určením a s paralelným prívlastkom. Napokon máme aj príklady na synonymický vzťah medzi vedľajšími vetnými členmi, ako je predmet a príslovkové určenie alebo predmet a prívlastok. Na všetky spomenuté dvojice uvedieme typizované príklady a prípadne pridáme nevyhnutný komentár.

2.1 Podmet – predmet

Tieto dva vetné členy stoja v regulárnom paradigmatickom synonymickom vzťahu najmä pri paralelných dvojiciach viet s aktívnou a neaktívnou (pasívnou) gramatickou vetnou perspektívou. S postavením príslušného pomenovania v pozícii predmetu je spojený činný slovesný tvar v prísudku a aktívna gramatická perspektíva vety, kým s postavením tohto pomenovania v pozícii podmetu je spojený pasívny slovesný tvar v prísudku a neaktívna (pasívna) gramatická perspektíva vety. Napríklad: *List /akuzatív/ mu doručil poštár.* a *List /nominatív/ mu bol doručený poštárom.* – *Drevenú plastiku vyrobil zručný ľudový rezbár.* a *Drevená plastika bola vyrobená zručným ľudovým rezbárom.* – *Univerzitné publikácie /akuzatív/ prijímajú vedecké kruhy kladne.* a *Univerzitné publikácie /nominatív/ sú vo vedeckých kruhoch prijímané kladne.* Táto ostatná veta môže byť stvárnená aj v podobe so zvrätným pasívom, ktoré je v našom jazyku oveľa častejšie a neutrálnejšie ako opisné pasívum: *Univerzitné publikácie sa vo vedeckých kruhoch prijímajú kladne.*

Iná skupina príkladov je viazaná na jestvovanie paralelných viacintenčných sloviess, z ktorých jedno je osobné a druhé je neosobné, také sú napríklad zvrätne slovesá *prísniť sa, snívať sa, mariť sa* v príkladoch: *To sa mu prísnilo.* a *O tom sa mu prísnilo.* – *To sa mu snívalo.* a *O tom sa mu snívalo.* – *To sa mi len marilo.* a *O tom sa mi len marilo.* – *To sa nám mohlo len zdať.* a *O tom sa nám mohlo len zdať.* Ako vidno, osobné varianty majú iba väzbu s datívom, kým neosobné varianty majú väzbu s datívom aj s lokálom s predložkou *o*.

Napokon sú tu príklady s dvojicou súvzťažné nezvrätne a zvrätne sloveso: *Mladší pracovníci formujú svoje názory na základe získaných nových poznatkov.* a *Názory mladších pracovníkov sa formujú na základe získaných nových poznatkov.* – *Otca zaujíma história.* a *Otec sa zaujíma o históriu.* – *Študent nazlostil učiteľa.* a *Učiteľ sa nazlostil na študenta.* Uvedené príklady sú pozoruhodné tým, že v takýchto dvojiciach sa na pozíciách podmetu a predmetu pri tejto reflexívnej derivácii striedajú pomenovania v oboch pozíciách zároveň.

Synonymický vzťah podmetovej a predmetovej pozície môžeme pozorovať aj v súvzťažných vetách vybudovaných na zvrätnej podobe slovesa v prísudku dvojčlennej vety a na neosobnom variante paralelného osobného nezvrätneho slovesa vo vetnom základe jednočlennej vety: *Vybili sa mu poistky.* a *Vybilo mu poistky.*

Na špecifickejšej variantnosti výrazov *prísť rad na niekoho* a *niekto prišiel na rad* s povahou frazeologizmov sú založené vety *Prišiel rad aj na predsedu.* a *Prišiel na rad aj predseda.* Podobný príklad so slovesom *prísť* máme aj v súvzťažných vyjadreniach *Táto téma dnes vôbec neprišla do reči.* a *Na túto tému dnes vôbec neprišla reč.*

Z príkladov vidno, že v predmetovej pozícii najčastejšie býva meno v akuzatívnej forme, ktorá najplnšie vyjadruje zásahovosť objektu vo vzťahu k určitému slovesnému tvaru v pozícii prísudku, prípadne vetného základu.

2.2 Podmet – prívlastok

Tieto dva vetné členy sa v synonymických vzťahoch nevyskytujú veľmi často. Výmena pozícií je aj tu spojená s výskytom zvrätneho a paralelného nezvrätneho slovesa. Príklady: Mladší *pracovníci* formujú svoje názory na základe získaných nových poznatkov. a *Názory mladších pracovníkov* sa formujú na základe získaných nových poznatkov. – *Synovec* orientuje svoj záujem na štúdium fyziky. a *Záujem synovca* sa orientuje na štúdium fyziky.

2.3 Podmet – príslovkové určenie

Vzájomný synonymický vzťah týchto dvoch vetných členov je najčastejšie viazaný na jestvovanie paralelných viacintenčných slovies – jedného osobného a druhého neosobného. Z výskytu osobného slovesa vyplýva možnosť použiť určitý slovesný tvar vo všetkých paradigmatických variáciách, kým povahou neosobného slovesa je daná možnosť upotrebiť iba jeden tvar z celej paradigmy, ktorý je zhodný s tvarom 3. osoby jednotného čísla stredného rodu. Na súvzťažných osobných a neosobných slovesách sa potom zakladajú paralelné dvojčlenné a jednočlenné vety. Príklady: *Záhrada* sa nám páčila. a *V záhrade* sa nám páčilo. – *Dom* horel. a *V dome* horelo. – *Bolia* ma *kríže*. a *Bolí* ma *v krížoch*. – *Povodeň* vzala dolu vodou most. a *Pri povodni* vzalo dolu vodou most. – *Oči* sa mu zaiskrili. a *V očiach* sa mu zaiskrilo. – *Obloha* sa rozjasnila. a *Na oblohe* sa rozjasnilo. – *Kopce* sa zatiahli hmlou. a *V kopcoch* sa zatiahlo hmlou.

V iných prípadoch sa v prísudku upotrebuje sloveso s rovnakou intenčnou hodnotou, napríklad: *Susedia* upratujú dvor. a *U susedov* upratujú dvor. V takejto dvojčlennej vete, založenej na slovesách so subjektovo-objektovou intenčnou hodnotou, s neurčitým podmetom a s takýmto obsadením vetnočlenských pozícií sa dá premeniť aktívna gramatická perspektíva na neaktívnu (pasívnu) náhradou aktívneho tvaru prísudkového slovesa zvrätným pasívnym tvarom: *U susedov* sa upratuje dvor. O bezpodmetový zvrätný tvar v pozícii vetného základu už jednočlennej vety by v takom prípade išlo vtedy, keby vo vete nebola obsadená pozícia zásahu (sémantického predmetu): *U susedov* sa upratuje.

Sloveso *prísť* pripúšťa vo svojom okolí takúto súvzťažnosť podmetu a príslovkového určenia: *Na túto tému dnes vôbec neprišla reč.* a *Táto téma*

dnes vôbec neprišla do reči. Pravdaže, so zreteľom na petrifikovanosť spojenia *prísť do reči* možno v predložkovom výraze *do reči* vidieť príslovkové určenie miesta iba v abstraktnom, už vzdialenom zmysle.

Z uvedených príkladov vidno, že pravidelným súvzťažným členom podmetovej pozície je príslovkové určenie miesta; iné príslovkové určenia (napríklad času) sú zriedkavé.

2.4 Prísudok – vetný základ

Tento synonymický vzťah má limitovanú paradigmatickú povahu, lebo sa opiera o paralelné jestvovanie modálnych slovíec ako súčasti zloženého prísudku v dvojčlenných vetných štruktúrach a modálnych vetných prísloviak ako súčasti zloženého vetného základu v súvzťažných jednočlenných vetných štruktúrach. Napríklad: *Z tohto vrchu môžeme vidieť Tatry.* a *Z tohto vrchu možno vidieť Tatry.* (prípadne aj: *Z tohto vrchu vidieť Tatry.* alebo: *Z tohto vrchu vidno Tatry.*) – *Musíme prebrať oveľa viac látky, aby sme sa dostali k jadrú otázky.* a *Treba prebrať oveľa viac látky, aby sme sa dostali k jadrú otázky.* – *Nemáte sa spytovať na zbytočné veci.* a *Neradno / nehodno sa spytovať na zbytočné veci.*

2.5 Doplnok a príslovkové určenie

Tieto dva vetné členy sa zásluhou príbuzných vyjadrovacích prostriedkov dosť často vyskytujú v synonymických vzťahoch. Najmä paralelné vyjadrenia s prídavným menom, s trpným prídavným alebo iným adjektívom a súvzťažnou príslovkou majú aj vecný význam (vlastný obsah) takmer ťažko odlišiteľný, no syntaktický význam pri obidvoch vetných členoch zostáva zachovaný; vidíme ho najmä v tom, že doplnok sa polopredikatívnym vzťahom viaže na nadradené meno v syntaktickej pozícii podmetu a nepravou koordináciou sa spája so slovesom v prísudku vety. Na druhej strane vecným významom aj formou blízka príslovka s funkciou príslovkového určenia spôsobu sa subordinatívnym vzťahom spája iba so slovesným tvarom v prísudku vety; to značí, že pri syntagmatickej výstavbe príslovkového určenia nemôžeme identifikovať jeho syntaktický vzťah s podmetom, no ten je zasa pre doplnok rozhodujúci. Niektoré príklady: *V súťaži dorastencov sa umiestnil prvý.* a *V súťaži dorastencov sa umiestnil na prvom mieste.* – *Úlohu si urobil sám.* a *Úlohu si urobil samostatne.* – *Sedel schúlený.* a *Sedel schúlene.* – *Pozeral prekvapený.* a *Pozeral prekvapene.* „Nečakaný výsledok,“ povedal *zamyslený.* a „Nečakaný výsledok,“ povedal *zamyslene.* – *Do rodnej obce sa vrátil ako inžinier.* a *Do rodnej obce sa vrátil s inžinierskym titulom.*

Pri odlišovaní doplnku od príslovkového určenia sa v slovenskej a českej jazykovede najmä v minulosti používalo transformačné pravidlo, ktoré sformuloval český syntaktik Vladimír Šmilauer vo svojom hlavnom syntaktickom diele *Novočeská skladba* (1966, s. 336): „Keď nahradíme sloveso dejovým substantívom, premení sa príslovkové určenie na prívlastok tohto

dejového substantíva, kým doplnok na prívlastok podmetu alebo predmetu.“ Ukazuje to na príklade *Vojsko poraženo /doplnok/ ustoupilo rychle (adverbiále) ke Skalici.* (adverbiále) Po transformácii identifikuje tieto relevantné syntagmy: *ústup poraženého vojska; rychlý ústup; ústup ke Skalici.*

2.6 Doplnok a prívlastok

Synonymný vzťah medzi týmito dvoma vetnými členmi je pri zhodnom adjektívnom type doplnku a zodpovedajúceho prívlastku pravidelný. Na rozdiel od vzťahov medzi ostatnými vetnými členmi tento vzťah sa neutvára transformačným postupom, ani tvarovou zmenou niektorého z vetných členov, lež je výlučne vecou polohy daného adjektívneho výrazu vo vzťahu k nadradenému menu v pozícii podmetu alebo predmetu. Kým doplnok stojí až za nadradeným podmetom aj prísudkom alebo aspoň za podmetom, zhodný prívlastok záväzne zaujíma postavenie tesne pred menom s funkciou podmetu. Ukazujú to príklady na subjektový doplnok: Horár kráčal *zamyslený* dolu dedinou., prípadne Horár *zamyslený* kráčal dolu dedinou. a na prívlastok: *Zamyslený* horár kráčal dolu dedinou. Analogicky sa to uplatňuje pri objektovom doplnku: Chlapca našli *premrznutého* v opustenej chate. a pri paralelnom prívlastku mena s funkciou predmetu: *Premrznutého* chlapca našli v opustenej chate. Keďže takéto vzťahy doplnku a prívlastku sú pravidelné, nebudeme prinášať na ne ďalšie doklady.

Menej typický synonymický vzťah medzi doplnkom a prívlastkom môžeme nájsť aj v istých konštrukciách so vzájomným transformačným vzťahom. Ako menej typický ho označujeme preto, že pri doplnku sa síce vychádza z vety, ale synonymná konštrukcia s prívlastkom už nemá povahu zodpovedajúcej dvojčlennej vety, lež iba transformovanej konštrukcie s východiskovým dejovým menom (vychádzajúcim z prísudkového slovesa), a tá potenciálne môže fungovať už iba ako jednočlenná veta. Takýto ráz transformovanej konštrukcie je daný aj tým, že konštrukcia nie je výsledkom bežného vyjadrovania a premena doplnku na paralelný prívlastok nadradeného mena transformovaného z podmetu alebo predmetu sa v jazykovede (v zmysle spomínaného transformačného pravidla Vladimíra Šmilauera) využíva ako dokazovací postup na odlišenie doplnku od príslovkového určenia, ktoré, ako sme videli, sa pri takejto transformácii zmení na prívlastok dejového mena. Ukazujú to príklady so subjektovým aj objektovým doplnkom: Deti sa z rekreácie vrátili *zdravé a osviežené*. Po transformácii: *Návrat zdravých a osviežených detí z rekreácie*. Podobne pri objektovom doplnku: Dievča našli po dlhom hľadaní *zranené* v lese. Po transformácii: *Nájdenie zraneného dievčaťa po dlhom hľadaní v lese*. Tieto príklady ukazujú skôr na jestvovanie transformačných vzťahov medzi danými syntaktickými štruktúrami ako na synonymické vzťahy medzi vetnými členmi v obidvoch súvzťažných štruktúrach (každá z nich by totiž mala mať plnohodnotnú vetnú platnosť).

2.7 Predmet a príslovkové určenie

Aj tieto dva vetné členy majú zásluhou jestvovania príbuzných výrazových prostriedkov k sebe blízko aj významovo a bežne sa medzi nimi vyskytuje aj synonymický vzťah. Príklady: *Miestnosť* treba vyvetrať. a *V miestnosti* treba vyvetrať. – Zlodej preskočil *plot*. a Zlodej preskočil *cez / ponad plot*. – Prešiel celú západnú *Európu*. a Prešiel *po* celej západnej *Európe*. – Prepláva bez odpočinku celé *jazero*. a Prepláva bez odpočinku *cez* celé *jazero*. Z príkladov vidno, že v synonymickom vzťahu sa tu predmet a príslovkové určenie vyskytujú najmä pri predponových slovesách s významom pohybu, ktoré práve príponou nadobudli subjektovo-objektovú intencnú hodnotu. Vo vzťahu k takýmto slovesám vo všeobecnosti tento jav nadobúda závažnejšiu platnosť tým, že tieto slovesá z hľadiska intencnej hodnoty sa tu javia raz ako vyžadujúce predmetové doplnenie a inokedy ako nevyžadujúce toto predmetové doplnenie. To značí, že v tomto druhom prípade vystupujú síce ako bezpredmetové, no zároveň akoby záväzne sa spájajúce s pomenovaním miestnej okolnosti, ktorá je sémanticky súvzťažná s označením zodpovedajúceho predmetu deja, na ktorý slovesný dej prechádza. Ukazuje sa, že predmetové doplnenie a okolnostné doplnenie tu vystupujú popri sebe ako variantné; značí to, že dané sloveso subjektovo-objektového intencného typu popri objektovom doplnení pripúšťa aj okolnostné doplnenie s významom miesta a tieto dve doplnenia sú z hľadiska naplnenia intencného potenciálu prísudkového slovesa vzájomne rovnocenné a významovo príbuzné (synonymné), ale súčasne vedľa seba nestoja a navzájom sa vylučujú.

Tento poznatok už prekračuje rámec gramatickej štruktúry vety a dotýka sa sémantickej štruktúry vety a vymedzovania typov sloviac podľa intencnej hodnoty. Zdá sa, že v budúcnosti bude v sémanticky orientovanej syntaktickej teórii výkladu vetnej stavby treba rátať aj s variantnými doplneniami objektového rázu a okolnostného rázu pri tom istom slovese. Obidva svojou podstatou rozdielne (proti intencne podmienenému zásahu stojí „nezásah“), ale sémanticky blízke typy doplnenia vyplývajú z intencného potenciálu príslušného slovesa, obidva teda pokladáme za intencné doplnenia. Na druhej strane tieto prípady pokladáme síce za regulárne, ale zároveň aj okrajové.

2.8 Predmet a prívlastok

Synonymický vzťah medzi týmito dvoma rozvíjacími vetnými členmi z rozdielnych dvoch skupín vety – slovesnej a mennej – má paradigmatickú povahu, keďže sa opiera o pravidelné vzťahy predmetu v relácii k nadradenému slovesu, najčastejšie k určitému slovesnému tvaru v pozícii prísudku dvojčlennej vety, a zodpovedajúceho nezahodného prívlastku mena po pretransformovaní slovesnej syntagmy na mennú, ako to vidno z príkladov: Víchor zapríčinil v okolitej prírode *skazu*. a Víchor bol príčinou / na príčine *skazy* v okolitej prírode. – Výrobca zaručuje dobrú *kvalitu*. a Výrobca je zárukou dobrej *kvality*. – Vojenské velenie zakázalo *vstup* do priestoru. a Vojenské velenie dosiahlo

zákaz *vstupu* do priestoru. – Diváci prejavili pri vystúpení aktivistu *nevôľu*. a Pri vystúpení aktivistu boli prejavy *nevôle* (zo strany) divákov.

Takéto paradigmatické a transformačné vzťahy platia pri predmete v tvare *bezpredložkového* akuzatívu, ktorý sa po zmene nadradeného slovesa na zodpovedajúce meno pretransformuje na genitív s funkciou prívlastku nadradeného mena. No väzby slovesa s inými bezpredložkovými aj predložkovými pádmi mena, ako aj s neurčitkom slovesa a s predmetovou vedľajšou vetou po transformácii na zodpovedajúce podstatné meno zachovávajú svoj tvar a ani po tejto transformácii slovesa na meno sa formálne nemenia. Menia však svoju syntaktickú pozíciu vo vete: mení sa ich syntaktický vzťah k nadradenému členu vety a stávajú sa jeho prívlastkom. Niektoré príklady: Rozlúčili sme sa *so starým rokom*. a Bola rozlúčka *so starým rokom*. – Nečakane sa rozhodli *vzdať* majetku v prospech vnúčeniec. a Nečakané bolo (ich) rozhodnutie *vzdať sa* majetku v prospech vnúčeniec. – Nečakane sa rozhodli, *že sa vzdajú majetku v prospech vnúčeniec*. a Nečakané bolo (ich) rozhodnutie, *že sa vzdajú majetku v prospech vnúčeniec*.

V istých prípadoch, podmienených sémantikou prísudkového slovesa, akuzatívnu väzbu takéhoto slovesa nahrádza väzba s datívom. Druhá väzba s akuzatívom s predložkou *na* alebo s predmetovou vedľajšou vetou pritom zostáva zachovaná: Občania písomne vyzývali *starostu na odstúpenie*, prípadne *aby odstúpil*. a Občania poslali písomnú výzvu *starostovi na odstúpenie*, prípadne *aby odstúpil*.

Iná situácia je pri vzťahu jednoslovného slovesa a paralelného viacslovného spojenia zahŕňajúceho kategoriálne sloveso a dejové substantívum utvorené z východiskového slovesa, napríklad *súhlasit' s niečím* a *byť v súhlase s niečím* vo vetách Autorov výrok *súhlasí s celkovým vyznením* diela. a Autorov výrok je *v súhlase s celkovým vyznením* diela. Tu v druhej vete predložkový výraz *s vyznením* už neplní úlohu nezhodného prívlastku mennej súčasti viacslovného pomenovania *byť v súhlase*; je to spôsobené tým, že tento predložkový výraz sa ako väzobný konštituoval – analogicky podľa zodpovedajúceho slovesa – aj pri viacslovnom pomenovaní *byť v súhlase* ako analytickej lexikálnej jednotke. Rovnaký stav máme aj pri súvzťažných dvojiciach *poradiť si s niečím* a *dať si rady s niečím* alebo *usporiadať niečo* a *dať niečo na poriadok*, prípadne *dať niečo do poriadku* vo vetách *Učiteľka si poradila s každým detským výstrelkom*. a *Učiteľka si dala rady s každým detským výstrelkom*. a *Deti si v izbe usporiadali knihy*. a *Deti si v izbe dali na poriadok knihy*, prípadne *Deti si v izbe dali do poriadku knihy*.

3. SYNONYMIA ROZLIČNÝCH FORIEM NA REALIZÁCIU ISTÉHO VETNÉHO ČLENA

Tému synonymického vzťahu dvoch alebo viacerých foriem na realizáciu jedného vetného člena sa žiada odlišiť od témy synonymických vzťahov medzi rozličnými vetnými členmi, ktorá bola predmetom nášho rozboru doteraz. Z vyratovania spôsobov vyjadrenia rozličných vetných členov v sústavných gramatických prácach je známe, že spôsoby na realizáciu istého vetného člena sú bohaté a aj veľmi diferencované. Táto diferencovanosť je

spravidla podmienená slovnodruhovými rozdielmi a rozdielmi na úrovni spôsobu výstavby danej časti vety v tom zmysle, či ide o jednoduchý vetný člen, o zložený vetný člen, o vedľajšiu vetu alebo o hlavnú vetu (tento ostatný variant iba v osobitných prípadoch). V tejto časti našej state nemáme na mysli takéto rozdiely; pôjde nám o formálne rozdiely v rámci jedného slovného druhu, ktoré, pravdaže, nesú so sebou aj výrazové rozdiely vyplývajúce pri podstatnom mene z významu pádov, ako aj – pri predložkových pádoch – z významu predložky. Napríklad pri predmete ako vetnom člene nám ide o také spôsoby vyjadrenia, ako sú: *okoštovať koláč*, *okoštovať koláča*, *okoštovať z koláča*. Pri predmete môžeme uviesť zasa tieto spôsoby: *Víno ubudlo*. – *Vína ubudlo*. – *Z vína ubudlo*. Ako vidno, pri uvedených rozličných spôsoboch vyjadrenia sa tu dôsledne pohybujeme v rámci jedného vetného člena.

Už sme naznačili, že pri uvedených rozdielnych formách ide predovšetkým o rozdiely vo význame pádov, prípadne plus so zreteľom na význam predložky. Pri uvedených spojeniach so slovesom *okoštovať* máme pred sebou väzbu slovesa s akuzatívom a tá môže byť istým spôsobom modifikovaná: keď do nášho vyjadrenia vstupuje významový prvok kvantity, volí sa väzba s genitívom (*okoštovať koláča* – ide o partitívny genitív), keď pribudne významový prvok pôvodu, využije sa väzba s predložkou *z* + *genitívny tvar* podstatného mena. (J. Oravec v monografii o predložkách /1968, s. 143 n./ uvádza význam pôvodu ako prvý medzi statickými odtienkami vo význame predložky *z*.) Podľa teórie pádov, tak ako ju poznáme z Mikovej monografie o gramatických kategóriách podstatných mien (pozri Miko, 1962, s. 88 n.) a z akademickej Morfológie slovenského jazyka z roku 1966 (s. 70 n.), akuzatív vyjadruje (neobmedzenú) účasť niečoho (deja) na danom jave, genitív vyjadruje účasť s obmedzením, ale bez ďalšieho príznaku a pri predložkovom genitíve do hry vstupuje aj význam predložky, v danom prípade je to spomenutý význam pôvodu vyjadrený predložkou *z*.

O podobné vzťahy ide aj pri uvedených formách na vyjadrenie podmetu, pravdaže, s tým zásadným rozdielom, že nominatív ako základný prostriedok na realizáciu podmetu vety je v opozícii so všetkými pádovými formami, lebo vyjadruje neúčasť niečoho (deja) na danom jave: *Víno ubudlo*. Keď vo vyjadrení vyzdvihneme kvantitatívny ukazovateľ vzťahujúci sa na daný prvok, na realizáciu podmetu vety upotrebíme partitívny genitív: *Vína ubudlo*. Keď ku kvantitatívnemu významu genitívu priberieme významový prvok pôvodu, daný obsah vyjadríme genitívom s predložkou *z*: *Z vína ubudlo*. Pravdaže, pri interpretácii tohto predložkového výrazu môžeme významový prvok pôvodu vyzdvihnúť do takej miery, že význam pôvodu ako prevažujúci prisúdime predložkovému výrazu ako celku a syntaktickú pozíciu predložkového výrazu tým posunieme do oblasti okolnostného určenia, budeme teda tento predložkový výraz vetnočlensky pokladať za príslovkové určenie pôvodu.

V interpretácii syntaktickej platnosti predložkových výrazov tohto typu je naša syntaktická teória doteraz nejednotná; okrem uvedeného spôsobu výkladu takého predložkového pádu sa uznáva aj podmetová platnosť takéhoto pádu. Touto otázkou sa v našej súvislosti nebudeme ďalej zaoberať.

Dôležitý je záver z tejto analýzy viacerých príbuzných foriem na realizáciu toho istého vetného člena na rozdiel od zisťovania synonymických vzťahov medzi rozličnými vetnými členmi s rozdielnym postavením vo vetnej štruktúre: tieto dve oblasti sú navzájom odlišné a nemožno ich stotožňovať.

ZHRNUTIE A ZÁVERY

Na základe predchádzajúcej analýzy synonymických vzťahov medzi prvkami zaujímavými rozdielne pozície v gramatickej štruktúre vety sa predovšetkým ukazuje, že síce prvky gramatickej štruktúry vety sú navzájom vyprofilované syntaktické jednotky, ale nepanuje medzi nimi izolovanosť, ktorá by bránila tomu, žeby na okraji systému týchto syntakticky odlišných prvkov nemohli medzi nimi jestvovať vzťahy synonymie, ktoré sú charakteristické pre všetky významovo-výrazové prvky systému jazyka. Aj predstavená analýza synonymických vzťahov medzi rozličnými prvkami gramatickej štruktúry vety potvrdzuje jednu z axiém súčasnej teoretickej jazykovedy, že totiž význam je nevyhnutné vždy posudzovať vo vzťahu k danej forme, lebo jazyková forma je v konečnom dôsledku vždy prostriedkom na identifikáciu jazykového významu, obrazne povedané, jazyková forma je nevyhnutnou bránou vedúcou k jazykovému významu. V súvislosti s identifikovaním sémantických jednotiek na úrovni vety odkazujeme na našu stať o spôsobe identifikácie prvkov sémantickej štruktúry vety z roku 2000 (pozri Kačala, 2000 a). Na druhej strane téma synonymických vzťahov medzi prvkami gramatickej štruktúry vety ponúka potrebu podrobnejšie a všestrannejšie preskúmať vzťahy medzi prvkami gramatickej štruktúry vety a zodpovedajúcimi prvkami sémantickej štruktúry vety. Témou synonymických vzťahov medzi prvkami gramatickej štruktúry vety a jej rozpracovaním sa zároveň ukazujú nové možnosti rozpracovania vetnočlenskej teórie vetnej stavby. (Podobne nerozpracovanou témou je aj spájanie rozličných vetných členov do spoločnej syntagmy vybudovanej na koordinatívnom vzťahu, t. j. na vzťahu rovnocennosti spájaných prvkov; na druhej strane takúto priradovaciu syntagmu nemožno pokladať za viacnásobný vetný člen, keďže spájané vetné členy sú rozdielne.)

Hneď na začiatku našej state sme spomenuli, že synonymické vzťahy medzi prvkami gramatickej štruktúry vety chápeme v sústave prvkov gramatickej štruktúry vety ako okrajový jav, vyplývajúci z toho, že v jazykovom systéme jestvujú nielen pevne vyhranené prvky, ale aj prechodné javy medzi týmito prvkami. Je prirodzené, že téma synonymických vzťahov medzi prvkami gramatickej štruktúry vety nie je a nemôže byť povedzme vo vyučovacej praxi v základnej alebo v strednej škole centrálnou témou. Na druhej strane nemožno pritom obísť to, že práve túto tému možno a treba využiť na oboznámenie žiakov s tým, že aj možná synonymia medzi vetnými členmi nám pomáha dokazovať, že veta sa skladá z gramatických prvkov rozdielnej závažnosti pre stavbu vety a že to potvrdzuje, že v nej musíme rozlišovať aj rozdielne vetné členy. V rámci tohto rozlišovania pri zisťovaní ich pozície v stavbe vety má pri nich rozhodujúcu úlohu súvzťažnosť významovej a výrazovej stránky.

Literatúra

- KAČALA, J.: Doplnok v slovenčine. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1971. 280 s.
- KAČALA, J.: Sémantické vzťahy v syntaxi. Synonymia syntaktických konštrukcií. In: *Philologia XV*. Bratislava: Univerzita Komenského 2000, s. 7 – 33.
- KAČALA, J.: Identifikácia prvkov sémantickej štruktúry vety. *Slovenská reč*, 2000 a, roč. 65, č. 5 – 6, s. 309 – 318.
- MIKO, F.: Rod, číslo a pád podstatných mien. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1962. 256 s.
- Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1966. 896 s.
- ORAVEC, J.: Slovenské predložky v praxi. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968. 232 s.
- ŠMILAUER, V.: Novočeská skladba. 2. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1966. 574 s.

Ján Kačala
Katedra slovenského jazyka a literatúry
Ústav filologických štúdií
Pedagogická fakulta UK v Bratislave
Račianska 59, 813 34 Bratislava
kacala@fedu.uniba.sk